

КИЛИМ У ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ ОКОЛИЧНОЇ ШЛЯХТИ ЖИТОМИРЩИНИ

У статті досліджується значення килима у традиційно-побутовій культурі населення, зокрема, світогляді української шляхти.

Грунтовне дослідження етнокультури українців не можливе без вивчення традиційно-побутової культури національної аристократії, зокрема української шляхти, яка протягом усього шляху, що довелося пройти українському народу до здобуття незалежності, була виразником національних інтересів. Упродовж останніх років з'являється велика кількість праць, що присвячені різним аспектам духовної та матеріальної культури української шляхти.

Українська православна шляхта Житомирщини отримала свою назву від поселень – околиць. Дана шляхта поділялась на окремі роди, кожен рід займав окреме село – околицю. Назви цих сіл походили від прізвища роду, який там жив. Скажімо, у Бехах жили Бехи, у Васьковичах – Васьківські, в Бовсунах – Бовсунівські, у Ходаках – Ходаківські. Загалом нараховується близько 40 таких сіл на території Коростенського, Овруцького, Народицького, Лугинського, Малинського та Олевського районів Житомирської області. Перші шляхетські села виникають у період існування давньоруської держави (XI–XII ст.). Тоді вже існували Бехи, Васьковичі, Михайлівка, Дідковичі, Мелені, Сингаї, Недашки, Левковичі [12, 31]. Усі права на шляхетство вони отримали від великих князів Литовських, а після Люблінської унії (1569) ці права були підтверджені Польськими королями [17, 10].

Дослідники зазначають, що дана шляхта на початку ХХ ст. в економічному плані не відрізнялася від селян і в основному репрезентувала побут поліського селянства [14, 19]. Хоча, не зважаючи на цю обставину, шляхта мала свої особливості. По-перше, шляхта свято дотримувалася традицій та станової приналежності: «ось такі шляхтичі і держаця крепко своєї «релігії», свого кагалу і досі. Хто вийди з цього кагалу, того не приймають до себе, його стороняця і вважають чужим» [4, 208]. По-друге, у своєму побуті вона намагалася віділлятись від селянства. Так з поч. ХХ ст. серед шляхти набувають поширення хати, що їх збудовано круглим домком: це чотирикамерна будівля, яка в плані нагадує квадрат, така будівля мала гарний вигляд зовні [2, 19]. Своє особливе становище шляхта намагалася підкреслити за допомогою одягу, так ознакою належності до шляхти було прикрашання низу рукава сорочки [10, 28]. Також на свята шляхтянки носили лляну, домоткану («додільну»), сорочку, прикрашену узором «у перебір»; літник – вовняну, ткану у кольорові смуги спідницю; домоткані, лляні білі фартухи, оздобленні внизу узорами «перебір» або «переклад»; запаску, вовняний фартух, який одягали поверх літника. Чоловіки носили довгу лляну сорочку та лляні штани. Поверх костюма, свит з овечого сукна, кожухів жінки та чоловіки підперізувалися крайкою – тканим вовняним поясом. Цей одяг відрізняв їх від селян [10, 29]. По-третє, завдяки своєму вільному становищу шляхта змогла зберегти та збагатити традиції давніх промыслів, таких, як ткацтво та килимарство.

В регіоні килимарство найбільш було розвинене саме в шляхетських селах. Використання складних композицій з рослинними, антропоморфними та зооморфними елементами свідчить про високий рівень розвитку килимарства в них. Найпоширенішими орнаментами шляхетських килимів були «у козаки», «у кулаки», «в чоловіки», «тарілки», «круги» та «вазони» [3, 59].

Проблемі розвитку килимарства у шляхетських селах Житомирщини українськими вченими приділялася значна увага. В цій царині потрібно виділити дослідження К. Червяка, який опублікував першу працю, присвячену розвитку килимарства на Коростенщині [13]. Її автор проаналізував стан розвитку килимарства в регіоні на кінець 20-х рр. ХХ ст., дав вичерпну характеристику орнаменталізації килимів. Матеріал з Коростенщини займає значне місце в інших дослідженнях, присвячених килимарству, зокрема у студіях М. Щепотьєвої [16], О.Т. Дудар-Нестер [3]. Темі килимарства приділяють увагу дослідники побуту окличної шляхти Л.Г. Пономар [10], І.І. Несен [7], О.О. Васянович [1].

Отже, аналіз зазначених праць приводить нас до висновку, що в науковій літературі килим вивчається в рамках матеріальної культури. Хоча деякі вчені звертали увагу на місце і роль килима в поховальній та весільній обрядовості окличної шляхти, а саме К Червяк [13], І.І. Несен [6].

Досі в науковій літературі немає праці, яка б розкрила місце килима у світогляді української шляхти, а між тим отримати цілісне уявлення про функціонування об'єктів культури не можливо без вивчення їх ролі у традиційно-побутовій культурі населення, а також без урахування того змісту, яким вони наповнювалися. Ці питання стали **метою** нашого дослідження.

Для досягнення поставленої мети нами були поставлені такі **наукові завдання**: по-перше, висвітлити функціональне призначення килима в побуті окличної шляхти; по-друге, з'ясувати символічне значення килима в обрядах життєвого циклу окличної шляхти.

Килими були грубими вовняними тканинами, добре підходили для утеплення приміщення, окрім того декоративні якості килима створювали особливий затишок у помешканні. В середовищі околичної шляхти існував звичай, коли молода дружина, прийшовши в хату до чоловіка, повинна була всю її вбрати своїми килимами і рушниками [4, 166]. Так молода господиня починала облаштовувати сімейний побут, в якому значне місце відводилося килиму, котрий не тільки підкреслював її естетичні вподобання, але й виступав свідченням її працьовитості. В більшості випадків килимом прикрашали стіни помешкання, інколи, переважно у святкові дні, ліжко та скриню, але не стелили долі.

У 20-ті рр. ХХ ст. дослідники зафіксували той факт, що шляхта накопичувала у своїх господарствах велику кількість килимів, у деяких випадках налічувалося до п'ятдесяти різноманітних килимів [4, 171]. Мотиви такого накопичення килимів не можливо пояснити тільки необхідністю прикрашати житло, бо для цього вистачило б два або три килими. Ми вже згадували, що кількість килимів могла виступати свідченням працьовитості: «по ночам не спала, а рушники й килими ткала» [4, 152]. Спираючись на власні експедиційні дослідження, можемо

з упевненістю зазначити, що килим відносився до найцінніших речей в господарстві околичної шляхти, фактично, був маркером заможності. В цьому випадку можна провести паралелі з хутром, яке в давньоруський період виступало мірилом вартості в регіоні. Також дослідники давньоруської культури зараховують хутро та килим до правових символів влади [8, 104].

Таким чином, килим був уособленням незалежності та привілейованого становища шляхти в регіоні а також незаперечним свідченням давньоруського походження шляхетських родів. Таке вагоме суспільне значення килима знайшло своє відображення в обрядах життєвого циклу окличної шляхти.

У шляхетських селах регіону молоді під час вінчання стоять на килимі та рушнику: «молоді беруться за епітрахітль і вводяться батюшкою на середину церкви, до аналою, стають на простеленого килима і рушника» [4, 300]. Також із килимом пов'язаний перший посад молодих: «маршалок заводить молодих за стол, де вони сідають на килими» [4, 315]. В обох випадках килим також символізує єднання подружньої пари. Крім того килим мав забезпечити добробут у подружньому житті, з цим також пов'язаний звичай кидати гроші під ноги молодим під час вінчання.

Сидіння на одному килимі, подібне до обряду спільного сидіння на шкурі тварини, або на кожусі. Витоки цього обряду сягають епохи привласнювальної системи господарства та мають зв'язок з ушануванням тварин-тотемів. Культ барана присутній в обрядовому комплексі всіх індоєвропейських народів, він символізував образ фалічного демона плідності [15, 427]. Усі ці факти дають підстави дослідникам весільного ритуалу стверджувати, що шлюбна семантика кожуха формувалася у зв'язку з уявленням про статус дорослого чоловіка, мисливця та годувальника родини [6, 155]. Щодо семіотичного коду килима, то на відміну від шкіри, він набуває додаткового значення. На нашу думку, килим в обрядах виступає не лише символом плідності та багатства, а також символізує рівність та спільність тих, хто на ньому знаходиться. Це пов'язано з тим, що килим становить продукт спільної діяльності жінки та чоловіка. Спільне піклування про господарство та рівність прав жінки та чоловіка знайшло своє відображення у звичаєвому праві окличної шляхти [4, 342].

Спільне сидіння на килимі, як символ єднання та рівності тих, хто на ньому знаходиться, сягає своїм корінням часів давньоруської держави та притаманне князівський еліті [9, 104].

Отже, у весільній обрядовості околичної шляхти килим має санкціонуючу чинність. Він пов'язаний з вінчанням – церковною санкцією на шлюб, та посадом молодих – народною формою шлюбної санкції. Крім того виступає символом плідності, багатства та рівності.

Окрім весільного ритуалу килим використовували також у поховальних обрядах. Перевдягнувши небіжчика в новий одяг, «кладут його на лаві під образами, простиливши постіль новим килимом» [4, 324]. Також килимом вкривають віз, на якому транспортують домовину з небіжчиком на кладовище [4, 327]. Як

бачимо, килим в обряді присутній від часу смерті і до моменту поховання та виконує функцію одного із символів переходу людини в потойбічний світ.

Згадки про використання килима в поховальній обрядовості відносяться до часів Київської Русі. Так, у 997 р. князя Олега знайшли на «споді під трупами, і, вінісиши, поклали на коври», а в 1015 р. тіло князя Володимира, в «ковер загорнувши», везли на санях до Десятинної церкви [5, 127; 264].

Килим також використовувався під час хрестин, де на нього садили хрещених батьків [4, 276], що також символізувало єднання хрещених батьків з похресником.

Отже, у традиційно-побутовій культурі околичної шляхти килим займав значне місце. Він був не тільки складовою інтер'єру житла околичної шляхти, але й маркером заможності та привілейованого становища шляхти в регіоні. А використання килима в обрядах життєвого циклу підкреслювало відмінність шляхти від селян (мужиків) та її спорідненість з правлячою елітою давньоруської держави. Безперечно, функціональні можливості килима реалізувалися і в його змістовому наповненні, його дивовижній орнаментиці, що відкривають перспективи для нових напрямків дослідження заявленої у статті проблеми.

Література

1. *Васянович О.О.* Історико-етнографічні нотатки про село Мелені // Берегиня. – К., 2007. – № 3. – С. 37–54.
2. *Васянович О.О.* Традиційне житло української дрібної шляхти у другій половині XIX – першій половині XX ст. // Берегиня. – К., 2008 – № 3. – С. 13–21.
3. *Дудар-Нестер О.Т.* Килими Полісся // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1980. – № 5. – С. 57–61.
4. *Кравченко В.Г.* Зібрання творів та матеріалів з архівної спадщини: Т. 2. – К.: ІМФЕ, 2009.
5. *Летопись по Лаврентиевскому списку.* Изд. Археологической комиссии. – СПб., 1872.
6. *Несен І.І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст.). – К., 2005.
7. *Несен І.І.* Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // НТЕ. – 2004. – № 6. – С. 91–97.
8. *Писаренко Ю.Г.* Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. – К., 1997.
9. *Писаренко Ю.Г.* «На едином ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // А се его сребро: Зб. праць на пошану чл.-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С 99–104.
10. *Пономар Л.Г.* Іще недавно на землі Древлян // Українська культура. – К., 2002 – № 3. – С. 28–29.
11. *Томашевський А.П.* Населення Східної Волині (V–XIII ст. н.е) (система заселення, екологія, господарство). – К., 1993.
12. *Червяк К.* Килимарство на Коростенщині // Краєзнавство. – Харків, 1929. – № 3–10. – С. 19–40.
13. *Червяк К.* Шляхта Околишня на Коростенщині. – Коростень, 1927.
14. *Штернберг Л.Я.* Первобытная религия в свете этнографического исследования: статьи, лекции. – Л., 1936.
15. *Щепотьєва М.* Українські килими. – Харків: Музей українського мистецтва, 1926.
16. *Яковенко Н.* Бояри-шляхта із Заушшя // Старожитності. – 1991. – № 5. – С. 5–12.